

Поліщук П. В.,

ад'юнкт кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМВПЛИВУ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Здійснено філософсько-правовий аналіз сутності та специфіки професійної правосвідомості, а також правозастосовчої діяльності працівників органів внутрішніх справ. Визначено основні форми взаємовпливу правосвідомості та професійної діяльності осіб зазначеної категорії.

Ключові слова: право, правосвідомість, професійна правосвідомість, діяльність, правозастосовча діяльність.

Осуществлен философско-правовой анализ сущности и специфики профессионального правосознания, а также правоприменительной деятельности работников органов внутренних дел. Определены основные формы взаимовлияния правосознания и профессиональной деятельности лиц указанной категории.

Ключевые слова: право, правосознание, профессиональное правосознание, деятельность, правоприменительная деятельность.

The article presents the philosophical and legal analysis of occupational justice and law enforcement police officers. The essence and specific professional conscience were considered. It was defined its role in the process of enforcement. It was analyzed the features of mutual sense of justice and professional activities of law enforcement staff.

Keywords: law, legal awareness, professional awareness, activity, law application activity.

Сучасні глобалізаційні процеси у світі зумовлюють надзвичайне ускладнення й інтенсифікацію динаміки суспільних відносин, зокрема спричиняють виникнення широкого спектра проблем щодо правового регулювання останніх. З огляду на це постає актуальною проблема забезпечення ефективності, досконалості правоохоронної діяльності. Значущість вказаної проблеми очевидна у зв'язку з тим, що співробітники органів внутрішніх справ (ОВС) у своїй професійній діяльності виконують велику кількість функцій, пов'язаних із забезпеченням законності, охорони правопорядку, захисту прав і законних інтересів громадян. Попри це, окреслюється необхідність дослідження всього комплексу чинників, які впливають на процес

правозастосування. Особливо виразною видається потреба вивчення впливу професійної правосвідомості на хід і результати правозастосовчої діяльності співробітників правоохоронних органів, який є двохстороннім, адже професійна діяльність працівників правоохоронних органів значною мірою позначається на формуванні їхньої правосвідомості. Врахування специфіки взаємодії професійної правосвідомості співробітників ОВС та їхньої правозастосовчої діяльності уможливить уникнення формування односторонніх уявлень про методи і засоби підвищення ефективності правозастосовчої діяльності ОВС. Застосування таких методів і засобів на практиці, без урахування того, що правозастосування не може бути розглянуто як автоматичний перехід нормативного правового припису в індивідуальні дії, а є процесом, опосередкованим правосвідомістю його учасників, не дозволяє забезпечити реальне підвищення ефективності правозастосовчої діяльності.

В ракурсі останніх подій в українському соціумі можна в черговий раз стверджувати про виняткову важливість проблеми недостатнього рівня професійної правосвідомості та правової культури співробітників ОВС, зважаючи на такі його наслідки, як: низький або навіть узагалі несформований авторитет працівників міліції, масове негативне ставлення громадян до міліції, недостатня взаємодія органів внутрішніх справ із населенням тощо. Загалом очевидність того, що в сучасних умовах професійна діяльність співробітників ОВС, які в ході правозастосовчої діяльності досить часто стикаються з недосконалістю правового регулювання суспільних відносин, вимагає високого рівня їхньої правосвідомості та правової культури, актуалізує питання сутності й змісту професійної правосвідомості працівників ОВС.

Проблема правосвідомості є достатньо розробленою в науковій літературі. Серед вітчизняних досліджень вказаного соціально-правового явища слід виокремити праці таких учених, як: С. Гусарев, І. Зозуля, А. Колодій, В. Копейчиков, П. Рабінович, О. Скакун, С. Сливка, М. Цимбалюк, О. Цуркан та ін. Особливо варто відзначити роботи С. Сливки, М. Цимбалюка, О. Цуркана, які присвячені осмисленню змісту категорій «професійна правосвідомість», «етика працівників міліції», «правова культура працівників міліції» тощо.

Утім, необхідно зауважити, що, попри ґрунтовне, на перший погляд, опрацювання проблеми правосвідомості, потребують додаткового вивчення такі її аспекти, як питання місця й ролі професійної правосвідомості у структурі правозастосовчої діяльності співробітників ОВС, а також

виявлення особливостей взаємовпливу означених явищ, що і є метою запропонованої статті.

Для досягнення мети дослідження передбачено вирішення таких дослідницьких завдань: здійснити філософсько-правовий аналіз сутності професійної правосвідомості; розглянути особливості взаємовпливу професійної правосвідомості та правозастосовчої діяльності.

Відомо, що правозастосовча діяльність (або процес правозастосування) складається з декількох етапів, як-от: встановлення фактичних обставин, що характеризують факт, який потребує юридичної оцінки; правова кваліфікація (правова оцінка фактичних обставин, які мали місце, вибір відповідної норми права, котру слід застосувати, та її тлумачення); прийняття за наявним фактом владно-юридичного рішення (акту застосування); виконання цього акту (власне застосування норми права) та контроль за цим виконанням. Правозастосування є юридично значущою діяльністю тільки тоді, коли відбувається на підставі правових норм і в порядку, передбаченому законодавством. Воно спрямоване на встановлення індивідуальних правових наслідків шляхом прийняття правового рішення. Таким чином, у характеристиці правозастосовчої діяльності важливу роль відіграє професійна правосвідомість суб'єктів означеного процесу.

Формування правосвідомості співробітників ОВС, на наш погляд, передбачає отримання й закріплення ними професійних знань, цінностей, умінь, навичок, стереотипів правомірної поведінки, внутрішньої узгодженості з правовими принципами й нормами тощо.

Правосвідомість формується у процесі життєдіяльності людини (особливо навчання) й у свою чергу впливає на діяльність останньої, регулюючи її поведінку. Тобто конкретний вид практичної діяльності зумовлює специфіку правосвідомості суб'єкта цієї діяльності. Однак особливості професійної правосвідомості співробітників ОВС детерміновані не лише специфікою професійної діяльності, але й змінами в суспільстві. Як зазначає М. Цимбалюк, правосвідомість, як форма суспільної свідомості, визначається суспільним буттям [1].

У площині розгляду впливу на професійну правосвідомість співробітників органів внутрішніх справ системи різних соціальних чинників слід виділити два аспекти. По-перше, такий вплив може бути безпосереднім, залежати від правозастосовчої практики працівника, тобто процес виконання цим працівником службових обов'язків передбачає вплив на його правосвідомість тих чи тих чинників, що спричиняють певні зміни у

співвідношенні «людина – правова реальність». По-друге, означений вплив може бути опосередкованим та стосуватися лише оцінок, суджень, ідей, уявлень, які сформовані у суспільстві щодо діяльності правоохоронних органів, зокрема міліції. Йдеться про дію об'єктивно наявних чинників, які не залежать від професійної діяльності конкретного працівника. Створений у результаті цього образ міліціонера стає об'єктом оцінки співробітника й позначається не лише на його уявленні про свою професію, але й на ставленні до правоохоронної системи загалом.

Відтак, розглянемо особливості професійної правосвідомості співробітників ОВС, по-перше, у зв'язку зі специфікою професійної діяльності, по-друге, в контексті впливу на неї різних детермінант сучасного суспільства. Науковці визначають правосвідомість найчастіше як «форму суспільної свідомості, яка відображає ставлення суспільства, групи людей чи індивіда до чинного права та похідних від нього правових явищ» [2, с. 720]. Натомість професійною правосвідомістю працівників ОВС називають «спеціалізовану форму правосвідомості, змістом якої є система правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій й інших структурних елементів правової свідомості людей, котрі професійно виконують правоохоронну діяльність, яка потребує спеціальної освітньої й практичної підготовки» [3, с. 22].

Надалі детально проаналізуємо вплив окремих компонентів професійної правосвідомості співробітників ОВС на їхню професійну діяльність з точки зору домінування у професійній правосвідомості раціональної складової, основа якої – спеціальні знання правових норм, принципів, уявлень про механізми правового регулювання суспільних відносин.

Спеціалізація вищезгаданих знань полягає в їхньому отриманні шляхом цілеспрямованого засвоєння правових норм. Таких знань набувають, переважно, під час навчання у спеціалізованих закладах, а також у процесі реалізації юридичної діяльності. Передбачено, що на ґрунті таких знань відбувається формування відповідної правової поведінки.

Особливістю професійних знань суб'єктів правозастосовчої діяльності є їхня конкретність і деталізація. Такі знання мають подвійний характер: з одного боку, суб'єкти правоохоронної діяльності дотримуються принципів верховенства права, законності, рівності всіх перед законом, а з іншого – у процесі реалізації правозастосовчої діяльності зазначені суб'єкти можуть також отримувати знання про можливості протиправних дій (ухиляння від юридичної відповідальності, недотримання окремих норм права, одержання хабарів тощо).

Із набуттям правових знань у співробітників правоохоронних органів відбувається формування соціально-психологічних і поведінкових компонентів, вироблення правових установок, певного ставлення до недосконалості правової системи, можливостей ухиляння від юридичної відповідальності. У цьому аспекті тривожною варто визнати статистику службових злочинів, скоєних працівниками вітчизняної міліції [4, с. 214–218].

Зрозуміло, що держава й суспільство загалом зацікавлені в домінуванні у суб'єктів правоохоронної діяльності позитивних правових знань та формуванні негативного ставлення до протиправних явищ. Специфіка раціонально-ідеологічних компонентів правосвідомості зумовлює особливий характер її емоційно-вольового рівня. Домінування емоційної складової професійної правосвідомості найчастіше призводить до її «деформації», появи різних протиправних дій. Вияви емоційно-вольових компонентів професійної правосвідомості особливо виразні в комунікативній діяльності правоохоронців, зокрема в ході отримання необхідних свідчень під час спілкування, допиту.

Важлива проблема процесу взаємодії правосвідомості й правозастосовчої діяльності – це співвідношення законності й доцільності. Проблема доцільності у праві має декілька трактувань. По-перше, нормативний акт з точки зору законодавця сам по собі є доцільним, містить оптимальні вимоги щодо регулювання суспільних відносин, тому його дотримання суб'єктами правозастосування визначено як доцільне вирішення питання. По-друге, доцільність у праві – це відповідність діяльності органів і осіб у межах закону конкретним умовам місця й часу, вибір оптимального шляху реалізації правової норми в конкретній життєвій ситуації. У правовій нормі, через її загальний характер, не можна передбачити все розмаїття конкретних випадків, але у ній надано можливість виконавцю врахувати їх. Як правило, норма передбачає певні межі свободи під час вирішення окремої проблемної ситуації (можливість вибору між різними рішеннями; можливість і застосовувати норму, й утриматися від її застосування). При цьому важливим є обрання того рішення, у якому було б найбільш повно і правильно відображено сенс і цілі правового регулювання.

Загалом суб'єкти правозастосування повинні, з одного боку, неухильно й суворо дотримуватись правових норм, а з іншого – діяти ініціативно, максимально врахувати прогалини у праві, дотримуватись вимог справедливості, що увиразнює в усі часи актуальну проблему співвідношення обґрунтованості та доцільності правозастосування. Вимога обґрунтованості

передбачає зобов'язання суб'єкта правозастосування вирішувати справу після всебічної перевірки фактів. Вимога доцільності полягає в тому, що суб'єкт застосування правової норми, з'ясувавши її зміст і всі фактичні обставини справи, зобов'язаний прийняти найбільш доцільне з точки зору справедливості рішення. Відтак, саме від правосвідомості суб'єкта правозастосовчої діяльності залежить, якими принципами він буде керуватися під час вирішення конкретної проблемної ситуації.

Особливістю емоційно-вольових компонентів є також формування багатьох із них на підсвідомому рівні та вплив на поведінку людини в тій чи тій ситуації. Одним із таких елементів є інтуїція, природу якої неоднозначно тлумачать у пізнанні права. По-перше, інтуїція – це певний досвід, знання, специфіка якого зумовлена способом його набуття; безпосередньо дане знання, що не потребує доведень й обґрунтувань та яке сприймають як достовірне. У філософії, наприклад, такої позиції дотримувалися Платон, Р. Декарт, Г. Гегель, А. Бергсон та ін. По-друге, за способом функціонування інтуїція – це безпосереднє, миттєве схоплення істини, що не вимагає доказів.

Інтуїтивне пізнання права має і переваги, і недоліки. Позитивним є те, що інтуїція, на відміну від раціонального пізнання, дозволяє подолати обмеженість традиційних підходів до вирішення проблеми, вийти на рівень творчості; дає змогу сформувати образ предмета цілісно й миттєво; уможлиблює відображення сутності явища миттєво, без довготривалої верифікації. Найбільшим недоліком інтуїтивного пізнання називають його тяжіння до суб'єктивізму, а також відсутність фактичного підтвердження істинності отриманих таким чином знань. З огляду на вищезазначене кожна інтуїтивна гіпотеза потребує перевірки, котру найчастіше здійснюють логічним чи експериментальним шляхом або за допомогою фактів.

У пропонованому контексті очевидно, що пізнання правової дійсності має складну структуру із тісним взаємозв'язком чуттєво-раціонального та інтуїтивного рівнів. Безсумнівно, що правова інтуїція, як й інші психологічні компоненти професійної правосвідомості, не можуть слугувати підґрунтям вирішення конкретних проблем. Їхня роль у правозастосовчій діяльності полягає в наданні можливості для наближення до об'єктивної істини, інколи для побудови цінних гіпотез, пошуку надійних джерел і шляхів нагромадження доказів.

Спеціалізовані правові знання, для яких властиві позитивні правові відчуття, забезпечують інтеріоризацію права загалом, його принципів, практики правозастосовчої діяльності та

правосвідомості співробітників ОВС. Однак у професійній правосвідомості позитивна оцінка правових вимог може супроводжуватися негативним ставленням до окремих правових норм, практики їхнього застосування.

Важливими компонентами професійної правосвідомості є також правові установки, вміння, навички й готовність суб'єктів до правозастосовчої діяльності. Правова установка – це спрямованість суб'єкта до тієї чи тієї мети у правовому полі; різновид соціальної установки, формування якої відбувається під впливом спектра внутрішніх і зовнішніх чинників. Із психологічної точки зору правова установка постає як певна передумова конкретної соціальної поведінки у сфері права.

Дослідники вказують, що в структурі правової установки, незважаючи на її чітко виражений свідомий характер, наявні певні несвідомі елементи. Правові установки можуть бути різними – і позитивними, і негативними (для соціуму). Специфіка правозастосовчої діяльності, її підвищена соціальна значущість зумовлює обов'язковість, передусім, позитивних установок, які лише в тому разі можуть виступати внутрішніми чинниками адекватної правозастосовчої діяльності, коли їхнім підґрунтям слугують спеціалізовані юридичні знання, позитивні правові відчуття, вміння, навички правозастосування.

Правозастосовча діяльність повинна бути зовнішньою формою вираження таких позитивних установок, як: неухильне дотримання вимог законності, точне і суворе здійснення своїх повноважень, прагнення законними засобами забезпечити реалізацію юридичних прав і свобод громадянина й людини. Такі правові установки в сукупності утворюють ціннісну орієнтацію суб'єкта правозастосування, котра безпосередньо забезпечує формування готовності до відповідної правозастосовчої діяльності.

Спеціалізовані правові знання, навички, позитивне ставлення до різних, цінних для суспільства правових явищ – вагомі елементи правової готовності до процесу правозастосування. Така готовність, як стверджують учені, значною мірою визначається професійними правовими здібностями, в яких виражено відповідність між вимогами, висунутими до застосування права, і станом основних компонентів готовності до правозастосовчої діяльності, необхідних і достатніх для її активного здійснення [5, с. 58–59].

Критерії й особливості професійних правових здібностей працівників ОВС детерміновані специфікою конкретної діяльності. Однак з огляду на останнє не варто заперечувати раціональності питання про загальні ознаки професійних

правових здібностей, що стосуються правозастосовчої діяльності загалом. Від правових установок і правових здібностей нерідко залежить ефективність пошукової діяльності правоохоронних органів. Законне й доцільне використання співробітниками ОВС юридичного інструментарію сприяє повному й усебічному дослідженню фактичних обставин і прийняттю обґрунтованого, виваженого юридичного рішення. Навпаки, дефекти професійної правосвідомості, що полягають, зокрема, в необґрунтованості відмови від проведення процесуальних дій, характеризують ставлення суб'єктів правозастосування до використання окремих засобів доказування, можуть призводити до неправомірних дій.

Вагомою є роль професійної правосвідомості на завершальному етапі встановлення фактичних обставин справи. Правоохоронець оцінює докази на основі свого внутрішнього переконання, яке ґрунтується на сукупності наявних доказів, керуючись при цьому законами, власним досвідом і сумлінням. Правосвідомість правоохоронця відзначається відображенням правової реальності крізь призму належного, з позицій принципів і норм права, які сформовано у суспільстві. Його правосвідомість – оцінне явище, причому оцінці підлягає не стільки саме право, скільки правові вчинки в ракурсі їхньої відповідності закону.

Цінностями називають належне та бажане, на відміну від реального, дійсного [6, с. 707]. В основі аксіологічного виміру правоохоронної діяльності – розуміння діалектики добра і зла. Метою будь-якої діяльності правоохоронних органів є збереження й утвердження добра у формі справедливості, любові, гуманності, обов'язку й протистояння злу у формі асоціальної протиправної поведінки.

Систему цінностей співробітника органів внутрішніх справ не можна уявити без визнання ним цінності таких понять, як «справедливість», «свобода», «законність», а також «совість». Для працівника ОВС потрібно не абсолютизувати суворість і жорстокість, не перебільшувати ролі своєї професії й не забувати власного суспільного обов'язку, бути готовим визнавати недостатність своїх знань, власні помилки. Тобто очевидним постає статус цінностей як обов'язкових передумов ефективної роботи співробітників ОВС.

На ґрунті власної професійної правосвідомості працівники міліції під час дослідження фактичних обставин справи встановлюють істинність/хибність відповідних фактів, відомостей, дають їм правову оцінку, а відтак сформоване ними у процесі правозастосування внутрішнє правове переконання має

форму міцної та свідомої впевненості у достовірності фактів і виступає важливим компонентом професійної правосвідомості.

Таким чином, основні компоненти правосвідомості співробітників ОВС в різних пропорціях представлені в усіх елементах їхнього внутрішнього переконання, а відтак забезпечують виконання ними обґрунтованих правозастосовчих дій. Остаточна реалізація готовності до правозастосування, а також інших компонентів професійної правосвідомості – це прийняття відповідних рішень щодо конкретної справи. Особливості й роль професійної правосвідомості на цій стадії детерміновані специфікою завершального етапу правозастосування (прийняття за наявним фактом владно-юридичного рішення), який, фактично, є безпосередньо застосуванням права.

За своєю природою правове рішення – це формування послідовності дій для досягнення певної цілі на основі опрацювання зібраної інформації щодо певної конкретної ситуації. Творчий характер процесу прийняття рішень визначається можливістю й необхідністю свідомого вибору шляхів і засобів досягнення запланованого соціально орієнтованого результату. Правове рішення, за своєю сутністю, є завершальним актом застосування права, після якого вживають відповідних заходів з його реалізації. З огляду на статус юридичного рішення як важливої складової правозастосовчої діяльності саме у них відображено специфіку професійної правосвідомості. Основні компоненти останньої відзначаються завершеністю і набувають якості переконання, впевненості у тому, що оцінку доказової бази здійснено правильно, що факти, покладені в основу рішення, встановлено повністю, об'єктивно, а обране рішення відповідає змісту правової норми та поставленій цілі [7].

Отже, ефективна професійна діяльність співробітників ОВС є неможливою без сформованості у них високого рівня правосвідомості. Правові знання, правова інтуїція, правові установки та цінності – це специфічні елементи правосвідомості, котрі відіграють важливу роль у процесі виконання працівниками міліції їхніх службових обов'язків. Правильно сформована професійна правосвідомість працівників ОВС виступає необхідною умовою ефективності, доцільності та законності реалізації юридичної діяльності. Втім, практична діяльність працівників міліції відзначається істотним впливом на їхню правосвідомість – певною мірою негативним, що зумовлює потребу розроблення системи заходів для його нівелювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : [моногр.] / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.
2. Великий енциклопедичний юридичний словник / [за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка]. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вид-во «Юрид. думка», 2012. – 1020 с.
3. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура / Н. Н. Вопленко. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
4. Власенко В. П. Правова культура працівників міліції в сучасних умовах (аксіологічний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Власенко Валерій Павлович. – К. : НАВС, 2012. – 234 с.
5. Александров Д. О. Становлення особистості працівника органів внутрішніх справ : [моногр.] / Д. О. Александров. – К. : ВАДЕКС, 2014. – 307 с.
6. Філософський енциклопедичний словник / [гол. редкол. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
7. Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика / П. А. Лупинская. – М., 2006. – 174 с.